

Кізима Т. О.,

к.е.н., докторант Тернопільського національного економічного університету

ДОМОГОСПОДАРСТВО ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ЕКОНОМІЧНА ОДИНИЦЯ ТА СУБ'ЄКТ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто погляди зарубіжних і вітчизняних вчених щодо трактування сутності поняття “домогосподарство” та запропоновано авторське тлумачення, охарактеризовано функції домогосподарств у сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки, а також обґрунтовано необхідність та доцільність виділення фінансів домогосподарств у складі фінансової системи України.

In the article the looks of foreign and domestic scientists are considered in relation to interpretation of essence of the household concept and offered own seeing, described the functions of households in the modern terms of development of domestic economy, and also stressed the necessity and expedience of selection of finances of households in composition of the financial system of Ukraine.

Домогосподарство, як одна з первинних економічних одиниць, сьогодні досить активно досліджується зарубіжними та вітчизняними вченими на макро– та мікроекономічному рівнях. Це і не дивно, адже домогосподарство є унікальним соціально-економічним утворенням, основою життєдіяльності будь-якого суспільства. У ньому концентруються усі аспекти людського життя: біологічні, соціальні, економічні.

Кардинальні зміни в соціально-економічних процесах, що відбуваються в Україні, характеризуються докорінною зміною ролі людини у суспільстві, суттєво розширюють “людський” аспект фінансової науки і практики, зумовлюють необхідність перегляду всіх теоретичних уявлень про людину як громадянина, платника податків, отримувача суспільних благ та основної мети існування держави. Розуміння перебігу цих процесів зумовило необхідність більш детального та всестороннього дослідження домогосподарств, що пояснюється їх усеозростаю-

чою роллю і соціальним значенням у сучасних умовах. Цим і зумовлена актуальність теми наукового дослідження.

Сучасна економічна наука володіє ефективним інструментарієм аналізу поведінки домогосподарств у сфері виробництва, споживання та заощадження. Вагомий внесок у розвиток теорії домогосподарств зробили відомі вчені минулого сторіччя Г. Беккер, Дж. М. Кейнс, А. Маслоу, Ф. Модільяні, І. Фішер, М. Фрідман. Проте вперше вчення про людину як самостійну, економічно незалежну особистість, яка є рушійною силою матеріального виробництва, розробив класик англійської політичної економії А. Сміт. Розглядаючи економічну природу людини, він виділив насамперед інтереси та спонукальні мотиви до господарської і комерційної діяльності, здатність людини формулювати передові погляди та уявлення про економічні процеси і явища. Проблемам людини і матеріального виробництва велику увагу приділяли також і класики марксизму-ленізму, проте оцінка їхньої теоретичної спадщини продовжує залишатися надзвичайно суперечливою. Заради справедливості зазначимо, що і на сьогодні не втратило свого значення вчення К. Маркса про соціальний розвиток людини – творця матеріальних благ.

У радянській фінансовій науці феномен домогосподарства взагалі не розглядався, зважаючи на економічні та ідеологічні причини. Відсутність глобальних ринкових відносин позбавляла необхідності розглядати домогосподарства як суб'єкти ринкових відносин, а рішення, що приймалися домогосподарством, практично не залежали від економічних параметрів [1, с. 30].

Зміни, що відбулися в економічному житті нашої держави (здобуття Україною незалежності та перехід на ринкові засади господарювання), не змогли оминати стороною й основу життєдіяльності будь-якого суспільства і національної економіки – домашнє господарство та людей і сім'ї, що входять до його складу.

Метою цієї статті є аналіз наукових підходів, що мають місце у зарубіжній і вітчизняній економічній літературі, та наукове обґрунтування власного трактування поняття “домогосподарство”, визначення його ролі у економічній системі України, а також дослідження сучасних тенденцій розвитку фінансів домогосподарств як важливої складової фінансової системи держави.

Головні дослідження і публікації, де започатковано розв'язання цієї проблематики, належать таким вітчизняним та зарубіжним ученим, як С. Белозеров, М. Ватаманюк, В. Вітлінський, О. Гладун, В. Глухов, І. Калабіхіна, В. Леонов, Л. Миргородська, О. Мірошніченко, В. Фетисов, Ю. Янель та інші.

Водночас, невирішеними складовими проблемами залишаються комплексні дослідження економічної природи домогосподарства, його функцій та ролі у фінансовій системі України.

Вітчизняна фінансова література дає різноманітні тлумачення домогосподарств, проте найбільш вживаним є визначення, згідно з яким домогосподарством вважають сукупність фізичних одиниць – резидентів, що мають спільні економічні інтереси, функції, побут і джерела фінансування. Радянський демографічний енциклопедичний словник визначав домогосподарство як сукупність учасників розподілу, котрі є членами соціально-економічного осередку, який об’єднує людей відносинами, що виникають при організації їх сумісного побуту (веденні загального домашнього господарства, спільному проживанні тощо) [2, с. 89]. Як бачимо, у цьому визначенні основний наголос робиться на побутовому аспекті поведінки домогосподарств, і зовсім не відображена роль домогосподарств у виробничих процесах. Це і не дивно, адже за умов адміністративно-командної економіки відсутніми були будь-які інші форми власності, крім загальнодержавної, тому мова про підприємницьку чи аналогічні види діяльності домогосподарств взагалі не велася.

При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року використовувалось визначення домогосподарства як сукупності осіб (або однієї особи), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об’єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках [3, с. 446].

В економічній енциклопедичній літературі домогосподарство трактується, в основному, як “господарство, яке ведуть одна або кілька осіб, що мають спільне житло, з метою відтворення робочої сили та розвитку особистості ...” [4, с. 359] або як “господарство, яке ведуть одна або кілька осіб, що мають спільне житло, з метою розширеного відтворення передусім людини економічної на основі кінцевого споживання продуктів сфери матеріального та нематеріального виробництва” [5, с. 171]. Як бачимо, ці визначення є досить схожими і не зовсім чітко визначають домогосподарства з організаційного погляду, наголошуючи лише на спільності житла та ігноруючи спільність побуту. Адже, скажімо, не зовсім коректно буде вважати домогосподарством кількох осіб, не пов’язаних будь-якими родинними стосунками чи спільними побутово-економічними інтересами

(наприклад, тимчасових квартирантів, що проживають певний період часу в одному житловому приміщенні).

У підручнику “Політична економія” (за науковою редакцією д.е.н., професора В.Г. Федоренка) наводиться два окремих визначення домогосподарства. Згідно з першим визначенням, домогосподарством автори вважають “економічний суб’єкт, який складається з одного або більшої кількості індивідів, що спільно здійснюють господарську діяльність і мають спільний бюджет” [6, с. 158]. За другим визначенням, “домашні господарства країни – це сукупність усіх приватних господарств, діяльність яких спрямована на задоволення власних потреб” [6, с. 158]. Не применшуючи наукових напрацювань визнаних учених, вважаємо, що у першому визначенні автори несправедливо залишили поза увагою необхідність ведення спільного побуту. Адже з їхнього визначення випливає, що, для прикладу, кілька незалежних один від одного осіб з одного міста чи селища можуть об’єднати свої кошти чи будь-які інші матеріальні активи, з метою спільного здійснення господарської діяльності, можуть мати спільний бюджет своїх доходів і витрат, проте до домогосподарства таку спілку зараховувати буде проблематичним. Аналогічно не можемо погодитися і з другим визначенням згаданих авторів, адже в ньому не розтлумачено, що мається на увазі під терміном “приватне господарство”. На наш погляд, до приватних господарств може належати, скажімо, і мале приватне підприємство, на якому працюють не пов’язані спільним побутом чи родинними стосунками люди; діяльність кожного з них може бути спрямована на задоволення власних потреб, проте домогосподарством цих осіб називати не доречно.

Згідно з аналізом моделі кругообігу, домогосподарство визначають як економічну одиницю, яка виконує важливу роль у кругообігу ресурсів, складається з однієї або кількох осіб, постачає економіку ресурсами та використовує отримані кошти для задоволення матеріальних та інших потреб [7; 6; 8] (рис. 1.1).

Відповідно до моделі кругообігу ресурсів приватного сектору економіки (без урахування ролі держави), кінцевими власниками усіх речових і особистих чинників виробництва є домогосподарства. Вони постачають їх на ринок ресурсів (робочої сили, підприємницьких здібностей, природних ресурсів, засобів виробництва і позикового капіталу). На цьому ринку вказані ресурси купують підприємства та організації.

Отримавши необхідні фактори виробництва, підприємства створюють товари і надають послуги (маються на увазі, в основному, предмети споживання), які реалізуються ними на ринку

продуктів. На цьому ринку їх купують домогосподарства для задоволення потреб своїх членів.

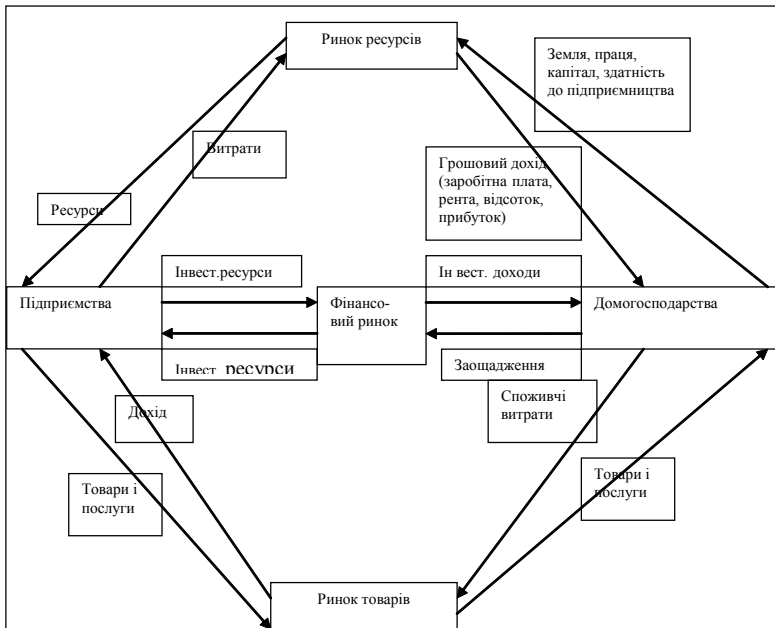

Рис. 1. Домогосподарства в економічному кругообігу ресурсів

Придбання домогосподарствами товарів і послуг означає здійснення ними споживчих витрат. Ці витрати є виручкою від реалізації товарів і послуг для підприємств, які доставили їх на ринок. Виручка дозволяє покривати свої витрати на закупівлю ресурсів. Розраховуючись за них на ринку ресурсів, підприємства одночасно виплачують домогосподарствам доходи за ті фактори виробництва, які вони надали економіці (зарплату за надану робочу силу, прибуток за представлені засоби виробництва і за підприємницький хист, ренту за природні ресурси, процент за позиковий капітал тощо).

Держава також бере участь у зазначеному кругообігу, причому не лише через ринки ресурсів і продуктів, але й вступаючи з домогосподарствами і підприємствами у відносини з приводу перерозподілу доходів (стягуючи податки з громадян та

підприємств і виплачуючи їм трансферти: дотації, субвенції, субсидії). Крім того, держава реалізує суспільні блага підприємствам і населенню безплатно або за зниженими цінами.

Звичайно ж, охарактеризована вище модель кругообігу (як і будь-яка інша схема) є абстракцією з низкою відхилень від деталей реальної дійсності. Проте вона характеризує основні потоки, що відображають стосунки між суб'єктами ринкової економіки.

З погляду системи національних рахунків, домогосподарства є одним із п'яти інституційних секторів національної економіки (поряд з нефінансовими та фінансовими корпораціями, сектором загального державного управління та некомерційними організаціями). Система національних рахунків – це сучасна інформаційна система показників і класифікацій, яка містить найповніші дані про згаданих суб'єктів. Класифікацію інституційних секторів економіки України розроблено на виконання Програми розвитку системи національних рахунків на період до 2010 року. При цьому використано методологічні принципи міжнародного стандарту системи національних рахунків, прийнятого у 1993 році комісією Європейських співтовариств, Міжнародним валютним фондом, Організацією економічного співробітництва та розвитку, Організацією Об'єднаних Націй і Світовим банком; Міжнародні рекомендації зі статистики праці з урахуванням особливостей законодавства та економіки України.

Система національних рахунків використовує визначення домогосподарства як невеликої групи людей, що проживають в одному помешканні, повністю або частково об'єднують свої доходи і майно, спільно споживають певні види товарів і послуг.

Відповідно до системи національних рахунків ООН, до домашніх господарств відносять домашню прислугу та населення, яке перебуває в різних колективах: вихованці будинків дитини та інтернатів, військовослужбовці строкової служби, інваліди в будинках інвалідів та ін. Приналежними до цієї інституційної одиниці також вважають осіб, які постійно або протягом тривалого часу живуть в установах: члени релігійних конфесій (у товариствах, монастирях тощо); пацієнти лікарень; особи, які утримуються в пенітенціарних установах; особи, які постійно проживають у будинках для престарілих, дитячих будинках тощо [9, с. 6].

Сектор домашніх господарств у рамках його економічної діяльності поділяють на підсектори: наймані працівники; роботодавці; самостійно зайняті працівники; отримувачі доходу від власності та трансфертів.

Наймані працівники – це фізичні особи, які відповідно до законодавства уклали письмовий або усний трудовий договір (контракт) на підприємстві, в установі й організації або у фізичної особи про умови праці та її оплату й отримують гарантовану винагороду за працю згідно з цим договором.

Роботодавцем може виступати фізична особа, яка, відповідно до чинного законодавства, використовує найману працю. Між роботодавцем і найманим працівником укладається трудовий договір у письмовій або усній формі про умови праці та її оплати, а також визначаються інші права й обов'язки сторін.

Самостійно зайняті працівники (фізичні особи, які працюють на себе) – це особи, які здійснюють трудову діяльність на самостійній основі, без залучення постійних найманих працівників. Роботодавці та самостійно зайняті особи володіють засобами виробництва, відповідають за вироблену продукцію й отримують змішаний дохід, який поєднує компенсацію за власну працю та дохід на вкладений капітал. Крім того, цей підсектор включає членів домогосподарства, які працюють безкоштовно. До них відносять осіб, котрі працюють без оплати праці разом з іншими членами домогосподарства, яке очолює родич. За роботу вони отримують частину сукупного доходу домогосподарства в опосередкованому вигляді для кінцевого споживання.

Підсектор отримувачів доходу від власності та трансфертів охоплює домашні господарства, для яких головним джерелом доходу є дохід від власності та трансфертів. Цей підсектор поділяють на такі групи:

- отримувачі доходу від власності. Дохід від власності визначають як економічну вигоду, котру отримав власник невироблених активів – матеріальних (землі) і нематеріальних (майнових прав), а також фінансових активів (акцій, депозитів, позик) внаслідок передачі їх для використання іншій інституційній одиниці;

- отримувачі пенсій. Пенсії займають основне місце серед трансфертних доходів домашніх господарств. Пенсії виплачує Пенсійний фонд, відповідно до раніше зроблених внесків і у рамках програм соціального страхування;

- отримувачі доходу від інших трансфертів. Інші трансферти, що отримують домогосподарства від Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань,

включають соціальні допомоги при тимчасовій непрацездатності; при народженні дитини; по догляду за дитиною; громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; на поховання тощо.

Домогосподарства класифікують за низкою демографічних та економічних ознак. Важливими демографічними характеристиками домогосподарств є їх чисельність, склад та місце проживання. Основним економічним критерієм, за яким поділяють домогосподарства, є рівень їхніх доходів та багатства.

Як синоніми до поняття “домогосподарство” також використовують терміни “домашнє господарство” та “сімейне господарство”.

Поняття сім'ї (родини) і домогосподарства близькі, але не тотожні. Основою домогосподарства завжди була, є та залишається сім'я – засноване на шлюбі і кровному зв'язку об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Принципова відмінність між поняттями “домогосподарство” і “сім'я” полягає в тому, що домогосподарство ширше за своїм складом за рахунок осіб, що ведуть загальне з сім'єю домашнє господарство, але не пов'язані з членами сім'ї відносинами спорідненості. З цих міркувань, одна людина, що живе окремо, не вважається сім'єю, але її діяльність з самостійної організації побуту є домогосподарством, яке може складатися з однієї або кількох сімей. Сім'я є первинною суспільною одиницею, натомість домогосподарство – одиниця економічна. Термін “сімейне господарство” власне наголошує і на тісній спорідненості понять “сім'я” та “домогосподарство”, і на відмінності між ними.

В Україні нараховується близько 17,5 млн. домогосподарств. З них понад дві третини (більше 12 млн.) проживає в містах, і лише 5,5 млн. – у сільській місцевості. Цікаво зауважити, що, незважаючи на тривалий процес скорочення чисельності населення в Україні, кількість домашніх господарств збільшується. Ймовірно, це відображає тенденції до відокремлення молодих сімей, зростання кількості розлучень і, як наслідок, зменшення кількості осіб в одному домогосподарстві.

Процеси зменшення розмірів домогосподарств в Україні простежуються упродовж декількох сторіч. Якщо у XVII ст. пересічна сім'я в Україні нараховувала майже 7 осіб, у XVIII ст. – 6 осіб, у XIX ст. – понад 5 осіб, то в середині XX ст. – лише 3,2 особи. Середній розмір домогосподарства в Україні становить близько 2,5 особи. До того ж, понад 75 % домогосподарств складається з однієї, двох або трьох осіб, і менше 9 % – з п'яти та більше осіб. Водночас, частка домогосподарств без дітей сягнула 63

%, а серед домогосподарств з дітьми 65 % мають одну дитину і 30 % – двох дітей [8, с. 362-363]. Ці дані досить промовисто свідчать не лише про серйозні економічні проблеми у недалекому майбутньому, пов'язані з процесом старіння населення, але й про реальну загрозу самому існуванню українського етносу.

З огляду на те, що у сім'ях живе близько 85 % людей, і зважаючи на те, що, на відміну від сім'ї, домогосподарство може складатися з однієї особи, можна стверджувати, що у домогосподарствах проживає фактично усе населення країни.

Роль домогосподарств в економіці України важко переоцінити. Скажімо, частка домогосподарств у виробництві продукції сільського та лісового господарства становить понад 60 %, торгівлі – 15 %, будівництва – 10 %, рибальства – 6 %. Частка домогосподарств у кінцевому використанні валового внутрішнього продукту становить близько 55 % [10, с. 178]. Тобто домогосподарство є важливим елементом економічної системи держави.

Становище домогосподарств, їх роль у системі економічних відносин постійно змінюється, адже їх розвиток залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Розвиваючись разом з останніми, вони активно впливають на розвиток економічної системи через свої потреби та інтереси. Водночас у певній історичній системі економічних відносин домогосподарства займають різне становище, що зумовлює характер їхньої діяльності та інтереси.

За адміністративно-командної (соціалістичної) економічної системи відбувалося витіснення домогосподарств підприємствами, заснованими на державній формі власності, що паралізувало їхнє економічне життя, не давало змоги реалізувати їхні потреби та інтереси повною мірою. Це стримувало розвиток національного виробництва.

В умовах ринкових відносин роль домашніх господарств у економічному розвитку суспільства значно зростає. Це зумовлено такими чинниками:

– по-перше, домогосподарства беруть активну участь у кругообігу ринкової економіки як самостійні незалежні суб'єкти господарювання, які мають власні потреби та інтереси. Приватна власність надає домогосподарствам право користуватися і розпоряджатися ресурсами, укладати будь-які угоди, використовувати будь-які придбані ресурси і реалізувати вироблювану продукцію, виходячи з власних інтересів;

– по-друге, домогосподарства одночасно діють і як виробники (продавці), і як споживачі (покупці). На ринку ресурсів домогосподарства пропонують працю і підприємницькі зді-

бності, землю, капітал. На ринку споживчих благ вони визначають свій попит на них;

– по-третє, задоволення потреб домогосподарств у різноманітних товарах та послугах є метою національного виробництва, а попит на них цього економічного суб'єкта є одним із найвагоміших компонентів сукупного попиту;

– по-четверте, частина доходу, що залишається невикористаною домогосподарствами при витратах на поточні споживчі потреби, накопичується і може стати потужним джерелом формування фінансових ресурсів держави [6, с.159].

Отже, домогосподарства як суб'єкти ринкових відносин здійснюють такі основні види економічної діяльності: пропонують чинники виробництва, виробляють продукцію та надають послуги, споживають частину отриманого доходу і заощаджують.

Відповідно, фахівці виділяють чотири основні функції домогосподарств:

– постачальницьку, яка полягає у постачанні на відповідні ринки праці, капіталу та інших виробничих ресурсів;

– виробничу, суть якої полягає у виробництві готової продукції та наданні послуг, забезпеченні ними ринку (сільськогосподарська продукція, ремонтні, ремісничі та інші послуги, сімейний бізнес);

– споживчу, що зумовлена самою природою домогосподарства, яке є основним споживачем товарів і послуг на ринку;

– заощаджувальну (інвестиційну), яка має місце за умови неповного використання поточних доходів на споживання.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане та беручи до уваги фрагменти окремих напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених, спробуємо дати власне визначення терміну “домогосподарство”, яке, на наш погляд, повніше розкриватиме суть цього поняття. Вважаємо, що домогосподарство – це невелика група осіб (або одна особа), які спільно проживають в одному житловому приміщенні, ділять спільний побут і спільно приймають економічні рішення стосовно формування своїх доходів і здійснення основних витрат з метою задоволення власних потреб.

У сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки домогосподарство як господарююча економічна одиниця стає більш вагомим суб'єктом фінансових відносин, взаємодіючи з державою, підприємствами й організаціями, а також інститутами фінансового ринку. Взаємозв'язок фінансів домогосподарств з державними фінансами проявляється, перш за все, у сплаті податків фізичними особами до бюджету та державних цільових фондів, а також у формі грошових виплат (пенсії, допомоги,

фінансування послуг і пілґ), що здійснюються з бюджету та відповідних фондів. Взаємозв'язок фінансів суб'єктів господарювання і домогосподарств реалізується при використанні цінних паперів як джерела фінансування розвитку підприємств. Однак невивплата дивідендів, яка уже стала звичною практикою останніх років в Україні, блокує участь домогосподарств в інвестиційному процесі та нівелює це джерело поповнення сімейного бюджету. Вплив фінансів домогосподарств на страхування в межах фінансової системи України характеризується великою питомою вагою обов'язкового страхування і надзвичайно малою часткою добровільного страхування, а також низьким рівнем страхових премій і відшкодувань у бюджеті сім'ї.

Проте, незважаючи на певні проблеми, які мають місце в сучасних економічних реаліях, та погляди окремих вчених щодо недоцільності виділення фінансів домогосподарств в окрему сферу фінансової системи України, вважаємо, що фінанси домогосподарств найближчим часом посядуть гідне місце у її структурі і здійснюватимуть активний вплив на розвиток вітчизняної економіки, забезпечуючи неперервність відтворення робочої сили, а будучи джерелом інвестиційних ресурсів, створюватимуть одну з основ для подальшого розвитку національної економічної системи. Це можливо лише за умови приділення належної уваги з боку держави до проблем та потреб людини як найвищої цінності суспільства, її інтересів та свобод.

Література

1. Калабихина И.Е. Некоторые аспекты теоретического анализа домохозяйства // Вестник МГУ. Серия 6. Экономика. – 1995. – № 5.

2. Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.

3. Закон України "Про Всеукраїнський перепис населення" // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 51-52.

4. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 /Ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – 864 с.

5. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 1 / За ред. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005. – 616 с.

6. Федоренко В.Г., Діденко О.М., Руженський М.М., Іткін О.Ф. Політична економія: Підручник / За наук. ред. д.е.н., проф. В.Г. Федоренка. – К.: Алерта, 2008. – 2008. – 478 с.

7. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер.с англ. 11-го изд. Т.1. – М.: Республика,

1993. – 399 с.

8. Вступ до економічної теорії: Підручник. Видання третє, доповн. / За ред. З. Вагаманюка. – Львів: “Новий Світ – 2000”, 2007. – 504 с.

9. Зятковський І.В. Інституційні сектори економіки. – Тернопіль: ТДЕУ, 2006. – 34 с.

10. Гладун О.М. Домогосподарства: функції та проблеми дослідження // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 1. – С. 177-184.